

Vergeeten en herontdekt. Het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen

In 2007 kwam de Rijksdienst in bezit van het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen. Ik zal eerst de geschiedenis van het Bureau Wederopbouw Boerderijen schetsen. Vervolgens zal ik ingaan op de complexe geschiedenis van het archief om de huidige omvang, vorm en inhoud te kunnen beschrijven. Tot slot zal ik ingaan op de vraag wat het archief ons vertelt. Welke verschillende onderzoeksvragen kunnen beantwoord worden met behulp van het archief en welke vragen kunnen juist niet beantwoord worden?

1. Het Bureau Wederopbouw Boerderijen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland meer dan 8000 boerderijen totaal verwoest. De meesten gingen in de laatste oorlogsjaren verloren (voornamelijk in Noord-Brabant, Gelderland en Limburg), maar ook reeds aan het begin van de oorlog werden boerderijen verwoest. Zo werden in de meidagen van 1940 op bevel van het Nederlandse leger bij de Grebbelinie ongeveer driehonderd boerderijen preventief in brand gestoken om de naderende vijand geen mogelijkheden tot verschansing te bieden en om het schootsveld vrij te krijgen. In hetzelfde jaar kwamen er nog zo'n 250 boerderijen bij die tijdens gevechten werden verwoest of voor vliegvelden moesten wijken. Vanuit de overtuiging dat de boerderijen met het oog op de voedselvoorziening zo snel mogelijk moesten worden hersteld, werd reeds op 15 juli 1940 door de rijksoverheid het Bureau Wederopbouw Boerderijen (BWB) opgericht. De taak van dat bureau was de organisatie en coördinatie van de herbouw van de verwoeste boerderijen. Nederland was voor dit doel onderverdeeld in verschillende districten en rayons met telkens een district- en rayonbureau van het Bureau Wederopbouw Boerderijen.

Wat details over de administratie: Het BWB ressorteerde aan het begin onder het Bureau Ontruiming (onderdeel van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd), dat na de oorlogshandelingen in mei 1940 belast was met het herstel van het landbouwproductieapparaat. Het hoofdkantoor was – na een zeer korte periode in Utrecht – vanaf de herfst van 1940 gevestigd in Amersfoort. In 1942 verhuisde het naar Zwolle. Na de bevrijding werden de taken van het BWB uitgebreid met de herbouw van de sinds september 1944 door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen. Het

Bureau kwam in september 1945 onder het gezag van het College van Algemeene Commissarissen van Wederopbouw en Bouwnijverheid (Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw). In 1949 werd het BWB na een reorganisatie omgedoopt tot Afdeling Boerderijenbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en verhuisde naar Den Haag. De Afdeling Boerderijenbouw hield zich tot het midden van de jaren '50 bezig met de wederopbouw van de door de oorlog getroffen boerderijen. Toen door de watersnoodramp van 1953 ruim 450 boerderijen werden verwoest, kregen haar werkzaamheden tijdelijk weer een impuls, maar na de afhandeling van de schade, werd zij opgeheven.

Het BWB liet noodwoningen en noodstallen bouwen, nam de schade op, stelde richtlijnen vast voor de wederopbouw, trok architecten aan, beoordeelde de bouwplannen en bestekken van meer dan 8000 wederopbouwboerderijen, verstreekte bouwvergunningen, verzorgde de aanbestedingen, coördineerde de materiaalvoorziening, hield toezicht op de werken en regelde de financiering.

Voor het opnemen van de schade werden formulieren ingevuld met gedetailleerde gegevens over de verwoeste boerderij: de grootte en het type van het bedrijf (bedrijfsoppervlakte en veebezetting vóór de oorlog), het aantal op de boerderij wonende en werkende mensen, datum, oorzaak en omvang van de verwoesting. De formulieren boden ook ruimte voor advies over de grootte van de nieuw te bouwen boerderij. Verder werden er reconstructieschetsen van de oude boerderijen gemaakt. Deze waren, net zoals de schadeformulieren, bedoeld om inzicht te krijgen in de oude boerderij – enerzijds om in zekere mate als voorbeeld te kunnen dienen voor de nieuwe boerderij en anderzijds om te kunnen bepalen, hoe veel geld de eigenaar van de boerderij moest bijdragen aan de totale bouwkosten, die voor het andere deel door de overheid werden gedragen. Deze eigen bijdrage was afhankelijk van het bedrijfstype, de grootte, de leeftijd en de toestand van de oude boerderij. Hoe groter de meerwaarde van de nieuwe boerderij ten opzichte van de oude, hoe meer de eigenaar zelf moest betalen. De boeren konden in principe zelf een architect voor de wederopbouw aanwijzen, maar lieten deze mogelijkheid vaak over aan het BWB. Dat schakelde niet minder dan 600 plaatselijke architecten in. Tekeningen voor de wederopbouw en bijbehorende bestekken, waarvoor het BWB richtlijnen had opgesteld, moesten door het BWB worden goedgekeurd. Daarna konden plaatselijke aannemers met de bouw beginnen.

Het bureau kon als dienst van de rijksoverheid makkelijk invloed uitoefenen op de wederopbouw omdat de rijksoverheid de wederopbouw voor een groot deel financierde. De overheid zag in de wederopbouw rationeel een kans om de boerderijen en daarmee ook de bedrijfsvoering te moderniseren. De oude verwoeste boerderijen waren gemiddeld zo'n 60 jaar oud geweest en hadden vaak niet voldaan aan de eisen van brandveiligheid, hygiëne en efficiënt werken. Dit betrof zowel het bedrijfsgedeelte als het woongedeelte. Nu, met de wederopbouw, stond het voorop dat eenvoudige, maar doelmatige gebouwen zouden ontstaan die een efficiënte eigentijdse bedrijfsvoering mogelijk maakten. De criteria waarop men vooral lette, waren de verbetering van de bedrijfshygiëne en brandveiligheid en een efficiënte indeling. De uiterlijke vormgeving van de nieuwe wederopbouwboerderijen moest echter op de architectonische tradities van de betreffende regio's leunen. Maar wat was traditioneel in een bepaalde regio? De architecten en de boeren konden vanuit hun eigen ervaringen helpen om deze vraag te beantwoorden. En ook provinciale adviescommissies konden helpen om de vraag naar de streekeigen tradities te beantwoorden. In deze commissies, die het Bureau Wederopbouw Boerderijen adviseerden, hadden regionale landbouwdeskundigen, veeartsen, financiële experts en vertegenwoordigers van boeren en boerinnen zitting. Maar het Bureau Wederopbouw Boerderijen zocht daarnaast ook elders antwoord: het nam in 1946 het initiatief om karakteristieke historische boerderijen in de verschillende regio's op te laten meten en te laten documenteren door de cultuurhistoricus Robert Cornelis Hekker. De 144 tekeningen die hij uiteindelijk leverde, moesten als inspiratiebron dienen voor de buitenkant van de nieuwe boerderijen. De tekeningen en het bijbehorende rapport zouden later trouwens de basis vormen van Hekkers magnum opus 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland.' Ook architect Robert Oldhoff kreeg een opdracht om voor het Bureau Wederopbouw Boerderijen karakteristieke historische boerderijen op te meten en te documenteren, en wel boerderijen in de Betuwe. Oldhoff leverde uiteindelijk een rapport met 8 tekeningen.

Gebrek aan materiaal, te weinig bouwvakkers en aannemers en te hoge bouwkosten maakten in 1947 een aanpassing van de bouwplannen noodzakelijk – vooral wat de wederopbouw van kleinere boerderijen betreft met een grondbezit van minder dan tien hectare. Het BWB begon plannen te maken voor standaardisatie. De standaardisatie zou het woongedeelte van de boerderijen en verschillende elementen van het bedrijfsgedeelte betreffen die met elkaar gecombineerd zouden kunnen

worden al naar gelang de behoeften van het betreffende bedrijf. Voor elk van de meest getroffen regio's stelde het Bureau Wederopbouw Boerderijen een team van drie tot vijf lokale architecten samen die standaardtekeningen moesten maken en daarbij het streekeigen karakter moesten handhaven. Terwijl de standaardtekeningen wél gerealiseerd werden, werden deze toch niet grootschalig toegepast bij de wederopbouw. Dit had ermee te maken dat de Afdeling Boerderijbouw vanaf 1949/1950 van koers veranderde. Het was dringend noodzakelijk om de bouwkosten verder te reduceren om de wederopbouw überhaupt te kunnen realiseren. In dit kader werd benadrukt dat men het reduceren van de bouwkosten en de bedrijfstechnische verbeteringen moest laten prevaleren boven het instandhouden van het streektype. De economische voordelen mochten niet ten koste mocht gaan van het uiterlijk van het landbouwbedrijf.

Veel architecten en boeren wilden echter vasthouden aan de traditioneel streekeigen vormen. De Bond Heemschut ondersteunde hen. In de traditionele vormen werden symbolen gezien van regionale identiteit die niet teloor moest gaan. Door de ambtenaren van de Afdeling Boerderijbouw daarentegen werd het vasthouden aan tradities veroordeeld als 'sentimentele romantiek' en 'gezapige zelfvoldaanheid'. Terwijl de discussie over traditie en modernisering heftig doorgingen, werd de wederopbouw van de in de oorlog verwoeste boerderijen afgesloten. De discussies hadden niet geleid tot belangrijke veranderingen in de vormgeving, *nog* niet. Slechts een klein aantal wederopbouwboerderijen is gebouwd in een nieuwe vorm.

2. Geschiedenis van het archief

Om het huidige bestand van het archief te kunnen begrijpen, is het belangrijk om eerst aandacht te besteden aan de geschiedenis van het archief.

Toen het BWB in 1949 werd omgedoopt tot Afdeling Boerderijenbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting werd het oorspronkelijke archief verder aangevuld door deze afdeling, totdat de wederopbouw van boerderijen tegen het midden van de jaren '50 was voltooid. Voor het gemak spreken wij hier over het 'archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen' of kort het 'archief Wederopbouw Boerderijen' – het archief bevat echter ook documenten van de Afdeling Boerderijenbouw.

Het archief kent een complexe geschiedenis. Na de wederopbouwperiode werden de dossiers bewaard bij het archief van het Ministerie van Wederopbouw en

Volkshuisvesting. Samen met de dossiers van de watersnoodschade aan boerderijen had het archief een omvang van ruim 190 strekkende meters. Toen in 1960 de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) werd opgericht, werden de 144 opmetingen van Hekker en de opmetingen van Oldhoff overgedragen aan de stichting. Eén argument daarvoor was dat de SHBO óók historische boerderijen liet opmeten en Hekkers en Oldhoffs werk voor het Bureau Wederopbouw Boerderijen uit de jaren '46-'48 kon voortzetten.

In 1967 werd het archief bij het Algemeen Rijksarchief ondergebracht. Ruim twintig jaar later, in 1989 nam het Rijksarchief het besluit om het archief Wederopbouw Boerderijen in zijn geheel te vernietigen. Zo'n vernietiging is een tamelijk gebruikelijke procedure. Archieven moeten plek maken om de jaarlijkse aanwas te kunnen verwerken en bergen. Hoe de keuze destijds is gevallen op het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen is niet bekend. In ieder geval was het heel veel papier en was het weinig of nooit geraadpleegd. Toen de Stichting Historisch Boerderijonderzoek vernam dat het archief 'Wederopbouw Boerderijen' vernietigd zou worden, bleek een gedeelte, namelijk een groot deel van het watersnood-archief en de oorlogsschade/defensieschade-dossiers vanaf de letter W (alle documenten waren op plaats gesorteerd), al verloren gegaan. Op aandringen van de SHBO kon de verdere vernietiging uitgesteld worden en konden de – toen – voor de SHBO relevante stukken in 1990 naar Arnhem gehaald worden. Bij de SHBO werd een nieuwe ordening van het BWB-archief opgezet die beter voldeed aan de toenmalige vraagstellingen van de stichting. De prioriteiten lagen bij de vooroorlogse boerderijbouw. Om deze redden werden de oorspronkelijke dossiers van de boerderijen, die telkens het schadeformulier, de reconstructietekening van de oude verwoeste boerderij, de nieuwe bouwtekening en het bestek voor de wederopbouwboerderij bevatten, uit elkaar getrokken. Alle documenten met gegevens over de *oude* verwoeste boerderijen – dus de schadeformulieren en reconstructieschetsen – werden geïntegreerd in het al bestaande SHBO-tekeningen- en fotoarchief van historische boerderijen. Zij konden als bron dienen bij onderzoek naar historische boerderijen.

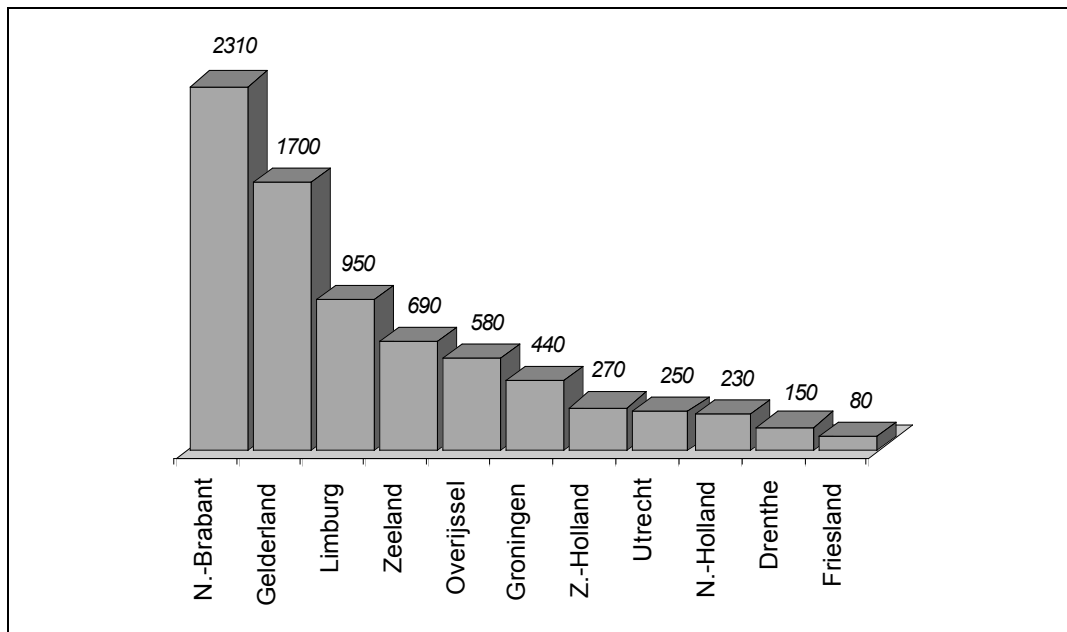
De tekeningen van de *nieuwe* wederopbouwboerderijen en de bestekken werden apart gearhiveerd. Van deze stukken zou jaren lang geen gebruik gemaakt worden door onderzoekers. En ze zouden haast vergeten worden.

De documenten die de SHBO in 1990 overbodig achtte, werden uiteindelijk vernietigd. Hierbij hoorden ook algemene documenten over het werk van het BWB en veel correspondentie over de nieuwe boerderijen.

Rond tien jaar later raakte wederopbouwarchitectuur steeds meer in de belangstelling van samenleving en wetenschap – in de eerste plaats kan hier het grote onderzoeksproject over wederopbouwarchitectuur van de Rijksdienst genoemd worden dat in 2002 van start ging. En ook binnen het boerderijonderzoek ging men zich steeds meer interesseren voor nieuwere boerderijbouw. Mijn eigen onderzoek met de titel ‘Erfenis van het verlies? Wederopbouwboerderijen en de culturele omgang met traditie, modernisering en de Tweede Wereldoorlog’ is hier een voorbeeld van. Het archief, en vooral het archiefgedeelte over de wederopbouw van boerderijen werd herontdekt. Om de tot dan toe slechte inhoudelijke toegankelijkheid van het archief te verbeteren, werd een databank aangelegd met informatie over de meeste aanwezige documenten. Sinds de opheffing van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek in 2007 wordt de databank beheerd door het Meertens Instituut (zie beneden). Het archief kwam in 2007 naar de Rijksdienst. Hier zijn de archivariissen op dit moment van plan om de verschillende stukken van de boerderijen weer bij elkaar te voegen zodat er straks dossiers ontstaan die de hele biografie van een boerderij beschrijven: voor de verwoesting, de verwoesting en de wederopbouw.

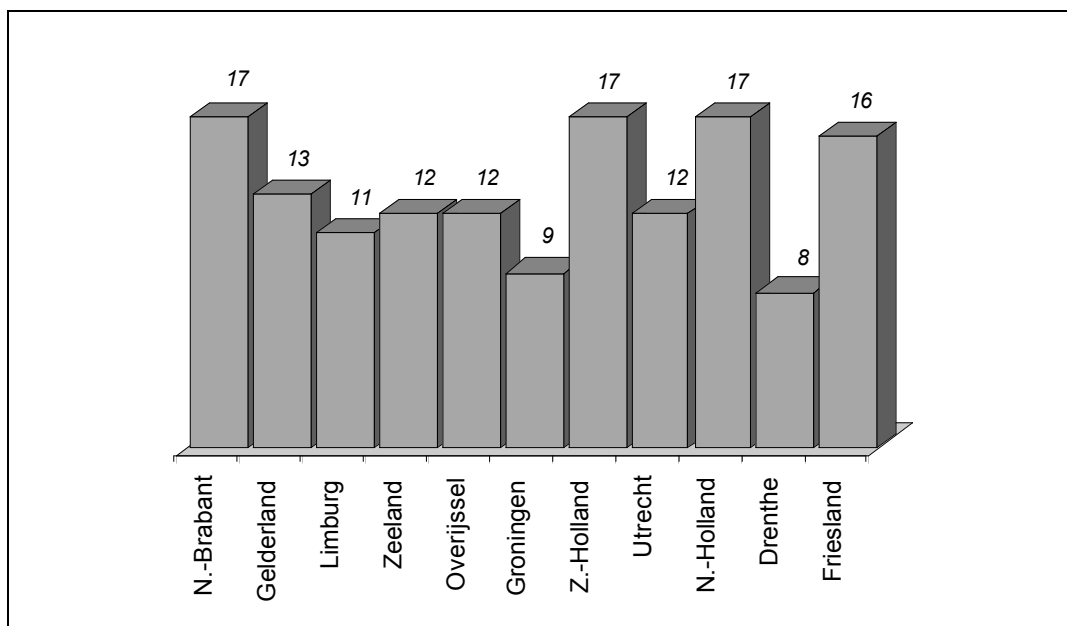
3. Het archiefbestand

Het archief van het BWB omvat tegenwoordig schadeformulieren, reconstructieschetsen, bouwtekeningen en bestekken van rond 7700 boerderijen – de tabel toont de geografische verspreiding.

Reconstructieschetsen, schadeformulieren, bouwtekeningen en bestekken van rond 7700 boerderijen

Zeer sporadisch is er ook wat administratieve correspondentie over bepaalde boerderijen bewaard gebleven en je kunt in de dossiers incidenteel ook brieven van boeren vinden met vragen en opmerkingen over de wederopbouw van hun boerderij. Verder bevat het archief de 144 tekeningen van Hekker – zie de tabel hierbeneden voor de geografische verspreiding – en de tekeningen van historische boerderijen in de Betuwe van Oldhoff.

144 opmetingen van historische boerderijen door R.C. Hekker

Bovendien bevat het BWB-archief ook enkele meer algemene documenten over het werk van het BWB zoals overzichtskaarten van de rayon- en districtindeling en enkele standaardtekeningen van boerderijen.

Documenten uit het archief kunnen ter inzicht opgevraagd worden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In de databank ‘Wederopbouw Boerderijen’ die op de website staat van het Meertens Instituut te Amsterdam, zijn alle boerderijen opgenomen waarvan er documenten in het archief liggen, zie <http://www.meertens.knaw.nl/bwb/>.

4. Wat vertelt het archief?

Grote delen van het archiefmateriaal, de schadeformulieren, de reconstructieschetsen en de opmetingen van Hekker en Oldhoff, kunnen een gedetailleerd beeld geven van de landbouw in 1940 en de bijhorende architectuur. Gezien de unieke hoeveelheid documenten kan het bronnenmateriaal als een zeer verhelderend instrument voor een momentopname dienen, juist ook bij onderzoek naar bepaalde regio's of gemeentes. Door de vergelijking van dit materiaal met de bouwtekeningen en bestekken van de wederopbouwboerderijen is het mogelijk om door de overheid gesteunde ontwikkelingen in de boerderijbouw (en tevens in de landbouw) in kaart te brengen. Ook de enkele bewaarde standaardtekeningen kunnen daarbij meegenomen worden. Wil men echter de dynamische processen onderzoeken die tot een bepaalde architectuur hebben geleid, en wil men meer te weten komen over de bredere context waarin de wederopbouw van de verwoeste boerderijen heeft plaatsgevonden, dan blijkt het archief een minder geschikte bron. De onderhandelingen binnen het spanningsveld tussen modernisering en traditie, waarbij naast architecten bijvoorbeeld ook de Bond Heemschut was betrokken, zijn zeer interessant. Maar het archief, dat ons al nauwelijks direct informeert over het werk van het Bureau Wederopbouw Boerderijen zelf, biedt hierbij geen houvast. Het bevat geen documenten, die de debatten weergeven. Meer informatie levert bijvoorbeeld het archief van de Rijksdienst voor Landbouwherstel dat bij het Nationaal Archief ligt. Naast de officiële instanties zouden ook de bewoners van de boerderijen de volle aandacht moeten krijgen. In hoeverre hadden zij invloed op de wederopbouw? Op een

klein aantal brieven van boeren na beschikt het archief niet over documenten van of over de bewoners. Documenten uit andere archieven, bijvoorbeeld uit de archieven van de boeren- en boerinnenorganisaties kunnen ons hier meer vertellen. En om dichterbij de bewoners te komen kan de geïnteresseerde ook nog steeds interviews voeren met ooggetuigen en egodocumenten zoals dagboeken en brieven uit de tijd van de wederopbouw opsporen.

Naast de genoemde vragen, kunnen de archiefstukken uiteraard ook vragen beantwoorden die de geschiedenis, de biografie, van individuele boerderijen betreffen. In dit kader wordt het archief op dit moment ook het meeste geraadpleegd. Ook bij vragen die ontstaan in het kader van restauraties, verbouwingen en herbestemmingen kunnen de bouwtekeningen van de wederopbouw nog steeds van nut zijn.

Literatuur:

Elpers, Sophie (2011): “Gesouffleerd door de vrouw-boerin”. De rol van vrouwen bij de wederopbouw op het platteland’. In: Groot, Marjan et al. (red.), *Design en gender. Van object tot representatie (= Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 31)*, 95-114.

Elpers, Sophie (2009): ‘Wendepunt? Der Wiederaufbau der kriegszerstörten Bauernhöfe in den Niederlanden’. In: Elpers, Sophie & Edeltraud Klüeting & Thomas Spohn (red.), *Landwirtschaftliches Bauen im Nordwesten zwischen 1920 und 1950*. Münster: Aschendorff, 111-128.

Elpers, Sophie (2009): ‘Het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen’. In: *Vitruvius. Onafhankelijk Vaktijdschrift voor archeologie, cultuurlandschap en monumentenzorg* 1 (3), 40-47.

Lamberts, Bé (2007): *Boerderijen. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

Sophie Elpers
Meertens Instituut
Amsterdam